

САТЫБАЛДЫ НААМАТОВДУН КӨРКӨМ-АДАБИЙ МУРАСТАРЫ

ИБРАИМОВ К.
vestnik_bgu@mail.ru

Макалa С. Нааматовдун чыгармачылыгына арналган. Кыргыз жазма адабиятынын жаралып, калыптанышына көп салым көшкөн. Анткени ал көркөм адабияттын дээрлик бардык жанрында калем сынаган.

Кыргыз жазма адабиятынын жаралышы, калыптанышы жөнүндө сөз болгондо Сатыбалды Нааматовду аттап өтүү мүмкүн эмес. Анткени ал көркөм адабияттын дээрлик бардык жанрында калем сынаган, өз мезгили үчүн оозго алына турган чыгармаларды жараткан. Ошондон улам, 1920 - 1930-жылдардагы кыргыз адабиятынын өнүгүшүн атайылап, тереңдеп изилдеп көргөн адабиятчы-окумуштуулар С. Жигитов менен А. Эркебаев башкалардын катарында Сатыбалды Нааматовдун ысмын да атап, айрым бир чыгармалары жөнүндө учкай сөз кылып жүрүшөт. Деги эле, С. Нааматовду жазуучу катары таанып, жазуучу катары мүнөздөмө бергендер жөнүндө Ж. Койчуманов менен Ы. Кадыровдун макаласында жетишээрлик айтылган (2).

Ал ири алдыда, сабатсыздыкты жоюу, эне тилин окутуу боюнча зор эмгек сиңирген окумуштуу-педагог, тилчи катары таанымал. Бирок ошол эле учурда көркөм чыгармачылыкка дагы белсене киришкен, ыр-поэмаларды, аңгеме-повесттерди, драмалык чыгармаларды жараткан, сын-макалаларды жазып, көркөм котормо менен алектенген жазуучу да. Ошол чыгармаларынан өзүнчө китепче болуп чыккандары "Жөжөлөр, Молдо сасык" (Тестиер балдар үчүн). -Фрунзе, 1929. 28 бет, Тиражы 3000; "Тынымкан" (аңгеме). • Фрунзе, 1930. 47 бет. Тиражы 5000. Газета-журналдарга жарыялангандары: "Студент жана анын сүйгөнү", аңгеме ("Эркин-Тоо", 1926, 23-26-сентябрь), "Ким жазыктуу", аңгеме ("Кызыл-Кыргызстан", 1928, ; 9,16,19-февраль), "Барса келбес сапар", повесть ("Жаңы маданият жолунда" Д928, №3 - 4, 5,6 - 7; 1928-1929, №8 - 9), "Түштүктө жер төңкөрүшү", поэма ("Жаңы маданият жолунда", 1928, №2), "Эриксиз күндөрдө", сын макала ("Жаңы маданият жолунда", 1928, №5), "Аял", ырлар цикли ("Жаңы маданият жолунда", 1929, №6-7). Мына, анын чыгармаларынан белгилүү болгону, издесе колго тие турганы.

Жазма маалыматтарга караганда мындан башка да "Шексиз тилек", "Орундалбаган тилек", "Капар бо-луш", "Дасторкондун ээси менен малдын ээси достошкону" деген аңгемелери, "Агай" деп аталган ырлар цикли, "Он алтынчы жыл" пьесасы жана да "Биздин көркөм адабият жана улут маселеси тапчыл көз караштан", "Ленин тууралуу" деген сын макалалары бар болуп чыгат. Бирок бул чыгармалары качан, кай-сы басылмаларга жарыяланганы белгисиз.

Сатыбалды Нааматовдун чыгармачылыгында көркөм котормочулук маанилүү орунду ээлейт. Ал Н. В. Гоголдун "Текшерүүчүсүн", Д. А. Фурмановдун "Козголоңун", М. Горькийдин "Егор Булычевин", казактардын "Шернкязын" которгон. М. Шолоховдун "Тынч Дон" романын которуп жаткан учурда камакка алынган. Бул өзгөчө талант менен чыгармачылык түйшүктү талап кылган эмгектеринин да аты аталып, тексттери дарексиз.

Ошентип, С. Нааматовдун жарык көргөн чыгармалары негизинен 1928 - 1930-жылга туура келет. Ал эми калган учурдагы чыгармачылыгы, жазган чыгармалары белгисиз тургансыйт. С. Жигитов жазгандай "алгачкы улуттук окуу китептерин жаратуучулар фольклордук туундулар жана айрым котормолор менен катар көркөм-иллюстрациялык материалдарды өздөрү ойлоп табууга, кыска дидактикалык аңгемелерди жазууга аргасыз болушкан" эмеспи (1.47). Балким С. Нааматовдун үлүшүнө да ушундай жагдай-шарт туура келгендир. Кандай болгондо да С. Нааматовдун ишмердүүлүгүн, чыгармачылыгын атайылап ар тараптан иликтөө келечектин иши бойдон турат. Ошондо азырынча бизге белгисиз чыгармаларынан табылып калышы толук ыктымал. Мисалы, Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусунда С. Нааматовдун "Толук жеңишке" (1931) деп аталган 4 көшөгөлүү, 2 сүрөттүү пьесасынын латын тамгасында терилген нускасы сакталып турат. Чыгарма бириккен чарба турмушуна. башкача айтканда, коллективдештирүү темасына арналган. Бул чыгармасы азырынча белгисиз болчу.

Жогоруда аталган чыгармаларынын ичинен өзүнчө китепче болуп чыккан аңгемелери "Жөжелөр", "Молдо Сасык", "Тынымкан" адабият таануу илиминде аздыр-көптүр оозго алынып, илимий негизде талдоого илинип жүрөт. Калган чыгармаларынын аты аталганы менен илимий

алкакка түшүп, изилдөө объектиси боло элек. Эмесе ошол чыгармалары жөнүндө учкай сөз кылсак.

"Түштүктө жер төңкөрүшү". "Поэма" деп берилген. Көлөмү - 172 сап. "Поэма" (эгер поэма болсо -И. К.) түштүк жергесин, Жалал-Абад, Ош кантонун сүрөттөөдөн баштайт: "Жибектин курту багылып, Ак булут кебез эгилет, гүлдөрдөн бал алынып, жер жемиш мол терилет" дейт, эчки менен коюу, эшеги менен качыры, дорбо асынган карыбы, казат камчы манабы, азан айтма эшени, бай балчөйү өтө мол экен. "Миң танап жерге оонаган, карды жоон доңуз мол" деп байларды доңузга теңеп, ашып-ташкан байлыгын, жашаган боз үйүн, анын жасалгаларын баяндап өтөт. Бирок, бул байлыкты тапкан ким? "Тулуптай байбы төрдөгү?, Жок, чордуу колдун эмгеги дейт акын. Ошентсе да кедейди "Дөөкүрсүп бай жемелейт, Жеме женил таяк жейт". Кедей өзүнүн төккөн маңдай тери үчүн "Энчиңизде миң танап, энчимде жок бир танап" деп колко салып жер сурады эле, бай бербеди.

Ушинтип бай тепкисинде жүргөн кедей: "Жер алар күндөр бар бекен, Болсо эгер ал күн кайда экен?" деп турганда "Борбордок барды түштүккө, жер бөлгүч кемесиялар". Мына эми "Дыйканым, күңүм кол кармаш, Жер алгын байдан, жер алгын, Жерге кошуп кек алгын!" деп чакырык таштайт акын. Ишти түрпүн баамдаган бай да жөн жатпады: "Балчабек жерди алат дейт, оруска берип ичкерки, же, казынага салат дейт", байдын жерин алуу арам, бейиштен үмүт үзө бер деп айла-амал издеп, кедейди алдамак болду эле, алар бай-манаптын амалына көнө койбоду. "Түрөйкө барды түштүккө, жерди үлөдү кедейге", байдын мүлкү бөлүнүп, мечиттин жери кесилди, кедей-дыйкан кубанычка батты, Ала-Тоо жашарды, жаңы мектеп, жаңы коом пайда болду, ал эми "Умтулуп суудан кечелик, Антка ылдам жетелик" деген үндөө-чакырык менен аяктайт чыгармасын акын С. Нааматов.

"Аял" деген поэтикалык чыгармасына автор тарабынан жанрдык аныктама берилген эмес. Бирок "поэма" деп атагандар бар. С. Жигитов болсо, "поэманын элементтери бар" чыгарма катары тааныт (4.63). Көлөмү - 208 сап. Чыгарма эки бөлүмдөн турат: биринчиси - "Көкүрөктө дарт, көздө жаш" (демек "эски турмуш" жөнүндө болууга тийиш), экинчиси - "Колдо кызыл туу" (демек "жаңы турмуш" жөнүндө). Ар бир бөлүм темаларга ажырайт. Биринчи бөлүмдө беш тема бар:

1 *"Молдонун шарыяты"* деген алгачкы эле темада молдо шарыяттан кеп урат: "Кудайдын үйү көктө эмес, Кудайдын үйү жерде эмес", "Теңирим эне-атасыз, Теңирим бала-чакасыз" деп кудайды сыпаттай берип, жалпы мусулман жамаатын динге муютмак болот. Бирок "Теңиринин кураны, Эзүүчүнүн чырагы" экен. Ошондуктан, "Өктөбүрдүн уул, кызы, Кудайга эми уу берет, Кудайсыз гана күн көрөт".

2. *"Тарыхы изүүл"* Бул ыр топтомунда адам баласынын, эркек-аялдын жаралуу тарыхына "изүүл" жасайт. Көрсө, кудайга кул керек болуп, чоподон умачтап (жууруп) адам жараткан экен. Андан ары адамды жарсыз (аялсыз) турбасын деп анын кабыргасынан "Абаа-энени" (Обо-Эне) жаратты. Андан бери далай-далай доор өттү, "Селде менен уу дин, Ойрондолсун ал эми, Кудайга илим уу берет, Кудайсыз гана күн көрөт".

3. *"Макалдар"* аталган темада "Ургаачынын чачы узун, акылы кыска%" "Алтын баштуу катындан, бака баштуу эр артык" деген макалдарды аралаштыра он алты сап ыр кураштырган. Акыры "талпынып аял туунду ал!" деген чакырык менен аяктайт.

4. *"Эркектер!"* темасы он алты сап ырдан турат. Бирок ыр эркектер жөнүндө эмес, аял затына, анын улуулугуна, тарткан түйшүгүнө арналып, аял затын, энени урматтоого үндөйт эркектерди. "Эркекти ичте туйлатып" он ай көтөрөт, омуртка этин сыздатат, эмчегин эмизип торолтот. Ошентип "Кордукту эне көп көрөт, Түн уйкусун төрт бөлүп, отко күйүп, сууда өлөт, - Бутуна кирбей уулумдун, Көзүмө түшсүн тикенек" -дейт эне тилеги, эне жүрөгү.

5. *"Сүйүнчү"* деп аталган ыр топтому мындайча башталат: "Жума - келди кордук көрдү, Эр ортону жашка келди... дагы эмне дегдегени?, Жоктугу да бир мерсети". ("персенти" болсо керек. - И. К.). Бул темада чакан окуя, сюжет бар десе болот. Бала көрбөгөн Жумагелдинин аялы Сурмаканга толгоо кирип, Умай-Эне, Батма-Зууралар төрөтөт. Айылдан бир жигит дөңдө эл менен отурган Жумагелдиге "Ат токуур эмес, кырк жылкы" экенин айтып сүйүнчүлөйт. Атасы чочуйт: "Кара оозуңа кан толсун, Курусун кырк жылкысы". "Кыз дос эмес, кыз душман", бирок "Бойго жетсе узун чач, Калың малга башма-баш". Ошентип кыз эмес, кырк жылкы болоорун угуп, атасы сооронду. Ушуну баян эткен соң мындай жыйынтык чыгарат: "Ала-Тоонун аялы, "азатмын" деп ыр ырдайт, Ырдагын күң ырдагын. Сен ырдабай ким ырдайт!".

Экинчи бөлүмдө да беш тема: 1. *"Ала-Тоо"*. Бул жерде кыргыз жеринин ажайып кооз жаратылышы сүрөттөлөт: "Ала-Тоо бети килем түр, Күлгүн, сары, кызыл гүл..." болуп, "Мөңгүдөн суу күрп этет, Сай ташы чолпу шыңк этет...", "Аркар, кулжа, ак калтар, Ителги, бүркүт, ак

шумкар" мунун баары Ала-Тоо койнунда, Эркиндик алган эмгекчи, көккө туунду көкөлөт деген чакырык таштайт.

2. *"Марттын сегизи"*, *"Жашалап"* ураан чакырган, жарашыктуу күн кайсы десе, ал сегизинчи март экен. Бетинде орок, балкасы бар Кызыл Туу, Ала-Тоого жарашып турат, теңдикке ылдам темингиле, "эмгекчи элдин уул, кызы" деп үндөйт акын.

3. *"Жаңы аял"* деп ат коюлган бөлүмдө өктөбүрдүн келиши менен аялдар турмушу өзгөргөнүн ырга кошот. Келин менен жеңелердин элечеги өрттөнүп, жемеден кутулду, карындаштар болсо малга сатылбай сүйгөн жарга барат, ал гана эмес, "Эмгекчи аял айылдын, Кеңешине төрага".

4. *"Милдет"*, "Тап күрөшү бүткөн жок, Маданият өскөн жок, Эски адат абдан өлгөн жок", ал гана эмес зайыпка эри кол көтөрүп, кыздар жең ичинен сатылып жатат. Ошондуктан большевикчил уул, кыздардын милдети жаңы турмуш курууга жапатырмак ат салышуу.

5. *"Тиеш"* деп аталган акыркы бөлүм "Эркекке аял энесин, Эркек эзбейт энесин" деп башталып, эрк таңы Эркин-Тоону нурга бөлөсүн, деген тилек менен "Күнүм күл, сен түн өлө бер" деген символикалуу сап менен аяктайт.

Мына чыгармалардын мазмунун толук кайталап айтып көрдүк. Биринчи аңгеме Кыргызстандын түштүгүндө жүрүп жаткан жер-суу реформасына арналган. Акын эмгекчи элдин эзелтен күткөн тилеги ишке ашып, жер үлүшүнө ээ боло баштаганын сюжеттүү ырга айландырат. Бирок белгилүү сынчы С. Жигитовдун пикирине караганда С. Нааматовдун бул чыгармасы кемчилктерден куру эмес: "... автор тарабынан "поэма" деп аталса да, жөнөкөй эле узун ыр сыяктуу мүнөзгө ээ. Анда кандайдыр бир сюжеттен нугу жок, тек Кыргызстандын Ош, Жалал-Абад кантондорунда революцияга чейин дыйкандардын турмушу оор болгону, революциядан саал кечигип ишке ашкан жер-суу реформасы жерсиздерге жер бөлүштүргөнү жалаң жалпы сөздөр менен айтылат. Поэманын ырдык касиети ашкере жармач" (6.65). Дагы бир жерде С. Жигитов ушул эле чыгарманы "кадыресе поэма формасында жазылган" (6.63.) деп айтканы бар эле.

Ушул мезгилдерде жазылган сюжеттүү ырлар менен поэмалар учур талабына төп келе турган актуалдуу маселелерге арналган, алардан идеялык кандайдыр бир кынтык табуу кыйын. Бирок алардын көркөмдүк деңгээли кыйла төмөн эле деген ойду айтуу менен "Эң оболу алардын сюжеттик сызыгы өтө жөнөкөй, жупуну, бүдөмүк, баяндоо манерасы олдоксон, ырдык фактурасы жармач, тили келегей" болчу деп жазат С. Жигитов (4.65). "Түштүктө жер төңкөрүшү" да ушундай чыгармалардын катарында турат экен. Бул таамай жана калыс айтылган пикир экендиги ырас. Мындай кемчиликтер С. Нааматов эле эмес ошол мезгилде калем кармаган акындарыбыздын көпчүлүгүнө мүнөздүү болчу. Анткени жаңыдан телчиккен адабиятчыбыз басып өтө турган мыйзам-ченемдүү көрүнүш эле.

"Аял" ырлар циклинде (ыр топтомдору) С. Нааматов эски доор менен жаңы заманды карама-каршы коюп салыштыруу менен аялдар тагдырына кайрылат, колго тийген азаттыгын даңазалайт. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында аялдарга эркиндик, теңдик берүү, азаттыка чыгаруу маселеси өтө курч коюлуп, маанилүү саясий милдет болуп турган. Ошондуктан көркөм адабиятта аялдар темасына арналган чыгармалар өтө көп жазылган. Бул саясий иш-аракеттен С. Нааматов да четте калган жок. Көркөмдүк деңгээли мыкты болуп кетпесе да, Совет бийлигинин таламын талашуу, идеяларын элге жар салуу, ураан-чакырыктарын ырга айландыруу максаты менен жогоркудай поэтикалык чыгармаларды жаратты.

Албетте, С. Жигитов белгилегендей, эки чыгарма тең эле анча тажрыйбасыз, такшала элек калемден чыкканы ачык сезилип турат. Антсе да, С. Нааматовдун анын катары алдыга койгон максаты, граждандык туюму, таптык позициясы аталган чыгармаларда ачык, таасын көрүнөт. Чыгармаларына таптык көз караштан мамиле жасагандыктан, үгүтчүл-саясий мазмунга ээ болуп, ошол жылдардын поэзиясына мүнөздүү болгон ураан-чакырык, акыл-насаат айтуу, дидактикалуу С. Нааматовдун ыр топтомдоруна деле тиешелүү болду.

Сатыбалды Нааматов "Эриксиз күндөрдө" аттуу сын макаласында Сыдык Карачевдин ушундай эле аталган чыгармасын "кабелтең тароолорго бөлүп териштирип" чыккан. Повестте Кендирбай ажынын эрке кызы Жыпарды пайгамбар жашына келип, байлыгы ашып ташкан Мамырбай манап үч катындын үстүнө алмак болот. Кендирбай ажы тебетейин көккө ыргытып кызы Жыпарды бермек болот... С. Нааматовдун пикирине караганда падыша заманында "аялдын арманы молу да (эзилгени), арманы жогу да (эзилбегени) бар болучу". Жыпардын чыккан теги да, бара турган жери да бирдей. Анткени, атасы Кендирбай ажылыкка барып келген, кийиз китеп, алдооч аяттын жардамы менен эл башын айлантып, "кадырман олуя" көрүнгөн адам, Мамырбай болсо төрт түлүк малы батпаганы аз келгенсип, элди ажыдаардай аймаган, ач бөрүдөй чайнаган, уу тил манап.

Ошентип, Мамырбай менен Кендирбай бир таптын адамы болгондуктан биринин көзүн бири чукубайт. Мамырбайдын Жыпарга "жапаа көрсөтүүгө акысы жок". Ал эми Мамырбай Барыктабас томаяктын кызын алса иш башка. Алгандан кийин шөкүлө кийгизип, күл чыгартып, бетин тилип, чачын кыркууга акысы бар. "Ал замандын аялдары ошондой болуп эзилген, ошондой болуп эзилбегин" дейт." Ошондуктан, -деп жыйынтыктайт автор өз оюн - Сыдыктын бул аңгемеси эмгекчи аялдардын эзилүү жөнүндөгү тарыхы маселеге андабай туруп жала жаап, ботко кылып алган болуп эсептелет" (49-бет).

Андан ары.С. Нааматов С. Карачевдин табиятты кандайча сүрөттөгөнүнө токтолот. Сынчынын айтуусуна караганда "бул аңгемедө өзгөрүшчүл мазмун жок". Автор Мамырбай менен Кендирбайдын бар байлыгын, дөөлөтүн табият кучагында сүрөттөгөн учурда таптык көз караш, өзгөрүшчүл мазмун жетишпей тургандыгын белгилейт. Ошондой эле "Сыдык табиятты өтө көп сүрөттөгөн, Көп жери окуучуну кажытып жиберет. Сүрөттөөлөрдүн көпчүлүгү мазмунга байланышышы жок..." деген ойду айтат. Ушу жерде С. Нааматов менен адабият сынчысы, белгилүү окумуштуу С. Жигитовдун жазган ою бир жерден чыгат: Ал минтип жазат: "... чыгарма жалпысынан жадатмараак, кызыксызыраак чыгып калган. Буга повесттен чубалжыган пейзаждык сүрөттөөлөрдүн жана лирикалык-риторикалык чегинүүлөрдүн көбүрөөк орун алышы да таасирин тийгизбей койгон эмес" (3.39).'

Сыдык Карачевдин "аңгемесинин сыры, көрктүү сөзү" махабат маселеси менен байланышкан, Жыпар жөнүндөгү аңгемеси, "Лайли Мажнундан" көп деле обочолонбойт, анткени Жыпар кыз оюнуна барып, мурда көрүп-билбеген күйөө жолдош Жунушту бир көргөндө эле жактырып калат. С. Нааматовдун пикирине караганда "бир көргөндө сыр алышып, сүйүшүү болот; бирок ал жалпы заң эмес, турмушта сейрек учурайт. Турмуш менен эсептештирбей эки жашты сүйүштүрүп коюу, Сыдыктын махабатчылдыгы" (50-бет) экен. Жыпар менен Жунуштун ортосундагы мамиле, махабат көрүнүштөрү айыл-кыштак жаштарынын эски адат-салттан арылуусуна жардам бере албайт деген ойдо. Ошондой эле, Жунуштун ошончолук барктуу, билимдүү боло туруп, күйөө жолдош болушун эскичил; терс көрүнүш катары баалайт.

Дегинкисинде, чыгармадагы мындай кемчиликтер Сыдыктын калеминин жаштыгына байланышкан, жетишерлик саясий- маалыматы жок, эски адаттын, байчыл адабияттын таасиринен арыла элек, анан да пролетариат адабиятынын негизги сыры, маани-маңызы менен тааныштыгы начар деген жыйынтыкка келет С. Нааматов.

Аткен менен, С. Нааматовдун пикирине караганда, чыгарманын көзгө илинерлик жакшы жактары да бар: Бай-манаптар жардыга саан берип, аштыгын ордуруп, чөбүн чаптырып алганы айтылган, элдин динге байланыштуу жок нерселерге ишене берүүсү жөнүндө "таап сүйлөгөн". махабат бөлүмүн эске албаганда сүйлөм тизими кыска, түшүнүктүү, көрктүү жана так.

Ошентип, Сатыбалды Нааматов С. Карачевдин аталган повестин "байманаптарга жан тартуу менен жазылган" (2) чыгарма катары карап, "жаңы салт-санаа үчүн, бетке чиркөөлүк кылат" деген жыйынтыкка келет.

Адабияттар

1. Жигитов С. 20-жылдардагы кыргыз адабияты. -Ф.,1984.
2. Койчуманов Ж., Кадыров Ы. "Кыргыз адабиятынын тарыхы" унуткан Сатыбалды Нааматов. //Адабий Ала-Тоо", 2006, №3, февраль.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. - Б., 2002.
4. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. - Ф., 1987.
5. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. - Б., 2004.